Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 1

Хмельницький
2014

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №11 від 20.11.2014 р.

Рецензенти:
Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:
Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:
Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;
Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;
Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (співголова);
Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України (відп. секретар);
Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;
Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;
Стрельбіцька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України;
Телячий Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2014. – Вип. 1. – 194 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

© Автори публікацій, 2014

Западенко І.В.
смт. Меджибіж Летичівського р-ну

"ДО ОСНОВАНЬЯ, А ЗАТЕМ... - ?" СТАН ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ У М. ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ. ПІДСУМКИ ГРОМАДСЬКОГО МОНІТОРИНГУ

Предмети старовини, антикваріат збирають у колекції, які мають і історичну, і художню, і матеріальну цінність, котра перевищує звичайну «балансову вартість» цих об'єктів. Цим займаються колекціонери, цим займаються музеї, депозитарії. Пам'ятки архітектури становлять для міста саме таку колекцію предметів старовини – надзвичайно цінну, надзвичайно високовартісну.

Колекціонувати будинки та споруди – справа дуже дорога, її не може собі дозволити окремий приватний колекціонер (хіба що олігарх), але її може собі дозволити місто, територіальна громада. Саме для цього й було складено перелік пам'яток архітектури, тобто фахівцями були визначені об'єкти, які являють місцеву цінність. А далі громада у особі міської ради була вправі вирішити: «Ось це нам потрібно зберегти, це – зберегти не можемо, його віддаємо у приватні руки, а кошти направляємо на підтримання іншої частини колекції» – і так далі. І затвердити рішенням міської ради перелік пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення.

На той час, коли такий перелік наукових пропозицій складався (1993 рік) практично всі ці об'єкти знаходилися в руках громади – і вона була вправі вирішити, що у архітектурній колекції залишити, а чим з далекоглядністю розпорядитися.

Як це не видасться дивним – але сьогодні, через два десятиліття, пам'ятки архітектури та містобудування у місті Хмельницькому водночас і існують, і ні. Існує опублікований Хмельницьким міським управлінням культури і туризму "Перелік пам'яток та об'єктів місцевого значення культурної спадщини міста Хмельницького, які знаходяться на обліку станом на 1.01.2012 року" [1], у якому вказано 125 об'єктів архітектури та містобудування міста Хмельницького, внесених туди на підставі Рішення Хмельницької міської Ради народних депутатів від 20 квітня 1995 р. № 8 [2] і Наказу управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 № 242 [3]. Однак, вказане рішення міської ради було прийняте з розпливчастим формулюванням: перераховані у ньому 58 будинків та споруд визнано не пам'ятками місцевого значення, як то мало би бути — а лише такими, що мають архітектурну цінність. Рішення ж про

затвердження переліку пам'яток місцевого значення Хмельницькою міською радою не прийнято досі (тобто впродовж 19 років), і це дає підстави формально заперечувати їх охоронний статус.

Втім, з точки зору охорони національного культурного надбання, об'єкти культурної спадщини існують та цінуються незалежно від того, внесені вони формально до переліків та реєстрів чи ні – і завдання пам'яткоохоронців полягає саме в тому, щоб більше й більше таких об'єктів попало під охорону закону.

У якому ж реальному стані знаходяться архітектурні пам'ятки міської старожитності, було з'ясовано групою аматорів міської історії, які провели моніторинг реального стану об'єктів із названого вище списку, опублікованого міським управлінням культури і туризму. Підсумки виявилися сумними. Залишки історичної забудови старого Проскурова, яка була майже знищена містобудівним азартом "добрих господарників" у 1960-1980-ті роки, сьогодні також зазнає непоправних, а головне невиправданих втрат.

Передусім згадаємо, яким чином складалося архітектурне обличчя міста Хмельницького. Навіть із помітної малочисельності давніх міських споруд ми "читаємо" інформацію про давній Проскурів: так, на початку XIX ст. у містечку було 487 будинків, із яких лише один кам'яний, крамниць — 68 дерев'яних та 7 кам'яних, млинів 2, греко-російська церква, католицька каплиця та 2 єврейські школи [4, с. 25].

Звідси зрозуміло, чому той, порівняно недавній історичний період не залишив від Проскурова архітектурних пам'яток, а єдиною містобудівною спадщиною того часу є магістральні вулиці, що й сьогодні проходять там само, де вони пролягали і 100, і 200, і 300 років тому. Далі була пожежа 1822 року, що майже повністю знищила всі дерев'яні споруди Проскурова [4, с. 26].

Одним з наслідків тієї пожежі була побудова церкви Різдва Пресв. Богородиці, яка на сьогоднішній день є найдавнішою (1837 р.) пам'яткою архітектури міста Хмельницького [1, п. 1] На сьогоднішній день вона як пам'ятка є у доброму стані збереження, частково збережена, частково відбудована, хоча й пережила довгі періоди закриття, і мала усі шанси загинути.

Загалом же історико-архітектурне середовище міста Хмельницького до 1970-х років головним чином визначали будівлі, споруджені на межі XIX-XX ст. із значним внеском до- та повоєнної архітектури середини XX ст. При тому центральна частина міста, головним чином навколо центральної вулиці, могла б являти чудовий маленький заповідник провінційного втілення стилю модерн. Особливо цікавою, характерною рисою для міського середовища Проскурова був так званий "цегляний стиль" [5, с. 371-373]. Яскравими і найкраще збереженими зразками таких пам'яток є будівлі реального училища в ім'я цесаревича Олексія [1, п. 3] (нині приміщення Хмельницької міської ради), Південно-Російського промислового банку

[1, п.18] (нині приміщення Хмельницького обласного художнього музею), двокласного міського народного училища (нині Хмельницький обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді) і низка інших — як правило тих, що повністю знаходяться у власності або користуванні установ і організацій.

Якби свого часу керівникам міського господарства вистачило далекоглядності ще й зберегти недоторканними хоча б два квартали головної вулиці, сьогодні б у Хмельницькому мали цікавий об'єкт, справжню міську родзинку. На превеликий жаль, дещо із цих будинків зруйноване, дещо перебудоване із знищенням зовнішнього вигляду у 1960/70-ті роки, а решта поступово продовжує гинути у якості пам'яток сьогодні, будучи беззахисними перед містобудівними тенденціями та господарською сверблячкою власників.

Так, будинок купця Барака [1, п. 9] був включений до переліку архітектурних об'єктів вже тоді, коли був у процесі капітальної реконструкції і добудови повністю позбавлений усього оздоблення. Те ж спіткало і сусідній з ним прибутковий будинок Зільбермана [1, п. 9]. Але у перелік об'єктів архітектури та містобудування вони, хоч і в такому убогому вигляді, але увійшли.

Щоб показати, як багато в процесі радянського будівництва втратило місто Хмельницький, у якому навіть від керівників галузі культури чути нарікання на "відсутність пам'яток", поглянемо на будинок, який було реконструйовано наприкінці 1960-х років відповідно до пріоритетів народного господарства – будинок кінця XIX ст., у якому з 1959 року розміщувалося Хмельницьке медичне училище [6, с. 72]. У ході реконструкції цей двоповерховий будиночок було "упаковано" в середину чотириповерхового учбового корпусу, облицьованого плиткою за радянським поглядом на естетику.

Втім, наскільки й сьогодні, під захистом законодавства, ця охорона законів нині є примарною – свідчить приклад наступного об'єкту: магазину канцтоварів Яцимірської [1, п.12; 8, с. 12], який на момент прийняття рішення міськради був ще магазином, але від якого на сьогодні лишилася тільки фасадна стіна.

Загальною хворобою будинків-пам'яток є стан фасадів їхніх перших поверхів. І йдеться навіть не про поцяцькованість рекламою і вивісками, що затулили собою усі можливі поверхні, а про так звані "косметичні ремонти" з застосуванням керамічної плитки, будівельних сумішей і фарб, які спотворюють зовнішній вигляд пам'яток. Про фасади з сантехнічної плитки гірко, але влучно сказав секретар Хмельницької міської ради Михайло Василишин: "Це туалети навиворіт". А стара мешканка Хмельницького колись просто на вулиці підійшла і сказала: "Подивіться на те, що зробили з першими поверхами. Тепер ці старовинні будинки – наче голова без тіла..."

Окремі приклади таких "покращень": Проскурівська, 69 [1, п.23], Про-

скурівська, 17 [1, п.15], Проскурівська, 33 [1, п.16; 8, с. 27], Подільська, 63 [1, п.42] і багато інших об'єктів. Найяскравішим прикладом такої "жертви ремонту" є магазин купецької родини Журавльових [1, п. 11; 8, с. 14]. Останнім штрихом псування цього зразка цегляного будівництва було затинькування чудової кладки гіпсовою будівельною сумішшю з подальшим фарбуванням у жовтогарячий колір. Власник мотивував це тим, що старовинна цегла нібито лущиться від часу. Насправді ж стійкість давньої цегли можна порівняти із сучасною цеглою мансарди, надбудованої над цим будинком на межі 2000-х років: кладка 100-річної давнини неушкоджена, а сучасна — у вкрай поганому стані, хоч простояла трохи більше 10 років. Ще коли цей псевдоремонт тривав, представники громадськості зверталися до міської влади, щоб його зупинити, випадок отримав висвітлення у ЗМІ, але псування пам'ятки залишилося без наслідків.

Біда проскурівського "цегляного стилю" – це пінопласт, яким нині масово утеплюють будівлі. Будинок на вул. Кам'янецькій, 66 [1, п. 101] піддано реконструкції, в тому числі утепленню пінопластом таким чином, що він втратив усі риси архітектурної пам'ятки. Ситуація неоднозначна: з одного боку, у підсумку реконструкції отримано досить пристойний офісний будинок, а з іншого – пам'ятку знищено як пам'ятку. До того ж дозвіл на реконструкцію без збереження хоча б зовнішнього вигляду було видано вже тоді, коли споруда знаходилася під охороною у статусі нововиявленої пам'ятки, тобто з порушенням закону з боку тих організацій, які мали б виконання пам'яткоохоронного законодавства забезпечити.

Коли готувалася ця публікація, стався ще один випадок, коли мало не було втрачено пам'ятку архітектури, що знаходиться під охороною як нововиявлена. Учасниками групи, яка проводила фотомоніторинг стану пам'яток, було виявлено активне ведення робіт по утепленню пінопластом зразка цегляної архітектури – будинку по вул. Грушевського, 97/1 [1, п. 83]. Його фасад вже був майже зашитий пінопластом, а частину цегляного декору збито. Завдяки втручанню громадськості та обласних фахівців роботи було зупинено – і добре, що керівництво Державної міграційної служби, один з підрозділів якого користується пам'яткою, з розумінням поставилося до ситуації. Адже проблема – не стільки у користувачеві, скільки у тому, що до нього не було доведено інформацію про статус пам'ятки, не говорячи вже про охоронну угоду чи розміщення охоронних знаків. Через це замість ремонту тепер має постати питання про реставрацію поніveченого об'єкту.

Окремою і досить абсурдною є ситуація з будівлею кінотеатру ім. Шевченка, який внесено до переліку об'єктів архітектури та містобудування чомусь під назвою "будинок, вул. Проскурівська, 40" [1, п. 32]. У 2012 році на замовлення Хмельницького міського управління культури і туризму було бюджетним коштом виготовлено ескізний проект рекон-

струкції цієї споруди і неодноразово оголошувався конкурс інвесторів для проведення цієї реконструкції. Хоча саме управління культури мало б звернути увагу, що згідно ст. 27 Закону України "Про охорону культурної спадщини" [7] для пам'ятки, якій загрожує пошкодження, можливими є консервація, реставрація, ремонт, пристосування — але ніяк не реконструкція. І перед тим, як виготовляти такий проект, необхідно принаймні з'ясувати пам'яткоохоронний статус цього об'єкту, якщо щодо нього виникають сумніви.

Кілька об'єктів, що продовжують числитися як нововиявлені у переліку пам'яток містобудування та архітектури, насправді безповоротно втрачено. Так, на місці знесеного будинку музичної школи [1, п. 24] вже кілька років як побудовано торговий центр. Одноповерховий цегляний особняк кінця XIX століття) на вулиці Театральній, 64 [1, п. 5] 10 років як зник під багатоповерховим житловим будинком.

Одна сторона провулку Володимирського у складі шести однакових будинків-котеджів №№ 2, 4, 6, 8, 10, 12 внесена до переліку як цілісна пам'ятка містобудування [1, п. 8]. Але через реконструкції, здійснені власниками, провулок втратив первісний регулярний вигляд. Два котеджі (третина пам'ятки) кілька років тому знесено, і на цьому місці побудовано приватний маєток.

Всупереч охоронному статусу нововиявленої пам'ятки, у 2012 році було знесено будинок по вул. Соборній, 12 [1, п. 39]. Будинок, цікавий тим, що був "близнюком" готелю "Петербурзький" (Проскурівська, 33), багато років перебував у аварійному стані і приймати радикальні рішення вочевидь було необхідно. Але те, що він досі продовжує номінально перебувати серед пам'яток, каже про те, що доля пам'ятки вирішувалася безконтрольно.

І вже абсолютним нонсенсом пам'яткоохоронної діяльності у м. Хмельницькому є об'єкт по вул. Володимирській, 2 [1, п. 36], який в переліку записаний як "споруда" без датування. Реально ж жодного об'єкту-пам'ятки, окрім трансформаторної підстанції та металевих гаражів, на цьому місці немає – при тому немає вже так давно, що навіть старші хмельничани губляться у згадках, що ж там могло раніше бути.

Підсумовуючи викладене вище, пам'ятки з переліку об'єктів архітектури та містобудування у м. Хмельницькому за станом їх збереження можна умовно розділити на три групи.

Перша – це ті, що знаходяться у доброму і порівняно доброму стані і не постраждали від реконструкцій, перебудов та ремонтів. Переважно це адміністративні будівлі, або будівлі, які знаходяться у користуванні державних і комунальних установ (за рідкісним винятком – у власності суб'єктів господарювання, які усвідомлюють культурне значення об'єктів, якими користуються).

Друга група – це об'єкти, зовнішній вигляд яких зазнав докорінних змін, і які у нинішньому вигляді не можуть бути представлені ані науковцям і краєзнавцям. ані відвідувачам як архітектурні пам'ятки. Це – переважно ті об'єкти, які були передані до приватної власності і власники яких, незважаючи на попередні нормативні документи міської та обласної влади, розпоряджалися ними на власний розсуд.

І третя група – це об'єкти, які до останнього часу існували на папері в опублікованому переліку [1], рахувалися у звітах про кількість пам'яток, але які насправді було знесено (деякі – близько 10 років тому!). Лише у 2014 році силами не міських посадовців, а відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області такі об'єкти-фантоми було виключено з переліку.

Але усі ці об'єкти об'єднує найголовніше: архітектурні споруди і першої, і другої груп у м. Хмельницькому ані трохи не застраховані від сумної долі третьої групи. Тобто вони не мають реальної охорони і у будь-який момент можуть бути пошкоджені або втрачені, про що свідчить огляд негативних рукотворних змін останнього десятиліття.

Часом сподіваються на те, що найбільш захищеними є архітектурні споруди, якими користуються державні або муніципальні установи. Почасти це дійсно так — через розуміння історично-культурного статусу (приклад – Олексіївське реальне училище, де зараз знаходиться Хмельницька міська рада та виконавчий комітет), почасти ж через звичайний брак бюджетних коштів на капітальні будівельні роботи. У ході громадських слухань щодо концепції розвитку Державного історико-культурного заповідника "Межибіж" (27.02.2013) головний архітектор "Укрзахідпроектреставрації" Остап Василина (м. Львів) влучно сказав: "Коли нема грошей – це не є погано: ми не маємо шансу зіпсувати у черговий раз". Що користування державною установою жодним чином не захищає пам'ятку – свідчить згаданий вище приклад особняка на Грушевського, 97/1, пошкодженого через незнання.

Чому маємо таке ставлення до пам'яток? А чи може вчитель навчати читанню і письму, якщо він сам не знає грамоти? Чи може священник бути священником, якщо він сам не вірить в Бога? І чи можна відповідати за збереження історико-культурної спадщини, і водночас казати: "Ну, ось таке нам місто дісталося – без історії" (як це довелося чути у міському управлінні культури)? Павло Загребельний писав: "В голові треба мати музей... А то ми вже навідкривали тих музеїв уже найбільше в світі, а в душі не затримується нічого" [9, с. 89] Якщо не маємо зв'язку із міською давниною у свідомості, якщо її поки ще не втрачені залишки цінуємо в нуль – то уся охорона чи то рухомої (музейної), чи то нерухомої спадщини буде залишатися формальною, але бездієвою оболонкою. І з неї, як з діря-

вого мішка, з кожним кроком щось випадає. Ця "нульова" оцінка історико-культурного спадку міста Хмельницького закономірно насаджуватиметься і поширюватиметься серед громади. Аж поки по дорозі не розтрусимо все, і одні будуть казати, що так воно і було, а інші — шукати у порохах, що ще з погубленого і потоптаного можна віднайти.

Причина такого нігілізму у пам'яткоохоронній роботі полягає у тому, що до оцінки результатів галузі культури (у віданні якої знаходиться охорона пам'яток) її хмельницькі міські керівники підходять з позиції масовості, "охоплення населення" елементами шоу, а відтак мають розуміння рухомої чи нерухомої пам'ятки – що це має бути щось незвичайне і надзвичайне, що приваблює відвідувачів, а унікальність розуміють як видовищність. Відтак, оцінюючи архітектурну цінність колишнього Проскурова, кажуть: "У Кам'янці-Подільському є фортеця, у Львові є пам'ятки, а Хмельницький такого не має..." При тому не розуміючи елементарної речі – що пам'ятка це є насамперед пам'ять, і наші пам'ятки, особливо пам'ятки архітектури і містобудування мають на меті не "вражати і приваблювати", а зафіксувати і засвідчити, яким було наше місто в його історичній ретроспективі, дати можливість доторкнутися до нього таким як воно є (насамперед дослідникам, краєзнавцям, архітекторам). І вже наступне — не вражаючим, не сенсаційним, а таким, як воно було, дати його відчути мешканцям міста і нашим гостям. Саме з цією метою й відбувається збереження, консервація пам'яток. Але нерозуміння цієї місії пам'яткоохоронної роботи призводить до того, що цінність наших реальних пам'яток зважується не за науковим змістом (історичним та містобудівним), а за тим, що вони можуть дати у плані "масовки".

Що ж стосується нині існуючих, фактично беззахисних, пам'яток архітектури та містобудування міста Хмельницького, то складається враження, що позиція "офіційних" пам'яткоохоронців полягає в тому, щоб "коректувати", тобто де факто скорочувати список пам'яток, вилучаючи з нього ті пам'ятки, які вже припинили своє існування, або після втручання сьогоднішніх власників втратили автентичність зовнішнього вигляд, технології будівництва, естетики того часу, до якого вони стосуються. Не враховується те, що навіть якщо об'єкт не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, він від того не стає менш цінним, і завданням пам'яткоохоронців є такі об'єкти виявити і ввести під охорону закону, не скорочуючи, а навпаки доповнюючи їх перелік. Стосовно ж вилучення пам'яток з переліку пам'яткоохоронці мають не "коректувати" його, а з'ясовувати, через чию діяльність чи бездіяльність стала можливою втрата тої чи іншої пам'ятки, з'ясовувати розмір збитків, яких після цих змін зазнали територіальна громада і національне культурне надбання, а також з'ясування шляхів можливої компенсації цих збитків. І навіть у такому ре-

гресному вигляді, коли пам'ятки з переліку вилучаються через фактичну втрату, нині ніхто не згадує про те, щоб вносити до нього нові об'єкти – а такі у Хмельницькому є. Нововиявленою пам'яткою у Хмельницькому міг би бути, наприклад, пакгауз станції Хмельницький (зразок промислової архітектури 1910 р.) та інші споруди, які навіть порівняно з деякими позиціями існуючого переліку мають кращий стан збереження і могли б бути дійсно корисними для історії, культури, а також для морального виховання — якщо їх вдасться не втратити.

З того ж Павла Загребельного: "Часи змінюються, а з ними змінюємося ми самі. Чи ж навіки муруємо ми оселі? Чи навіки ставимо ми печаті?" [9, с. 118] — так, ніщо не збудоване навіки, бо навіть каміння не вічне, але щось треба й залишати, і витрачати кошти і працю не тільки заради економічного ефекту, а й заради збереження пам'яті. Адже, якщо ми ставимося до прадідівського спадку по-більшовицьки "до основанья, а затем...", то й ті, хто прийде у місто замість нас, і гадки не матимуть, хто такі були ми, як жили і що залишили по собі.

Джерела та література:

1. Перелік пам'яток та об'єктів місцевого значення культурної спадщини міста Хмельницького, які знаходяться на обліку станом на 1.01.2012 року [Електронний ресурс] / — Офіційний сайт Хмельницької міської ради та виконавчого комітету. [Цит. 2013. 20 травня]. — Режим доступу : http://www.khmelnytsky.com/zip/kultura_pamyatku.zip

2. Рішення Хмельницької міської Ради народних депутатів від 20 квітня 1995 р. № 8

3. Наказ управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 № 242

4. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Вид. друге, перероблене та доповнене. - Хмельницький, 2008. - 126 с.

5. Бурлака Т. А. Міська архітектура Проскурова — Хмельницького // Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали III науково-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 2011. - 646 с.

6. Город Хмельницкий. [путівник / під ред. Ларіонова В.]. - Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1963. - 113 с.

7. Закон України "Про охорону культурної спадщини" [Електронний ресурс] / — Офіційний сайт Верховної Ради України. [Цит. 2013. 20 травня]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14

8. Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. - Хмельницький, 2008. - 160 с.

9. Загребельний П. А. Вигнання з раю: Романи. — Рад. письменник, К., 1986. — 456 с.